

# Постаті

CXXV

*Павло Филипович – український поет і літературознавець доби Розстріляного Відродження, перекладач із французької, латинської та російської мов.*

*Народився 2 вересня 1891 р. в с. Кайтанівка Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Катеринопільського району Черкаської області). Середню освіту здобув у Златопільській гімназії та в Колегії Павла Галагана у Києві. У 1910–1915 рр. студював слов'яно-російську філологію на історично-філологічному факультеті Київського університету Святого Володимира, був слухачем семінару академіка Володимира Перетца.*



*Після навчання залишився працювати в університеті як стипендіат (його тогочасна праця про життя і творчість російського поета Євгена Баратинського була нагороджена золотою медаллю й 1917 р. вийшла окремим виданням), приват-доцент і згодом як професор до 1935 р.*

*Як літературний критик виступив уперше в часописі “Книгар”. Широку літературознавчу працю розгорнув як співробітник ВУАН, публікуючи студії з історії українського письменства й редагуючи літературознавчі збірники. У своїх працях дотримувався порівняльно-історичного методу, був одним із найвидатніших представників цієї школи в українському літературознавстві.*

*Поетичну діяльність почав російською мовою 1910 року під псевдонімом Павел Зорев, але від 1917-го перейшов на українську мову.*

*Збірки його поезій “Земля і вітер” (1922) і “Простір” (1925), позначені впливом символізму, прикметні високою літературною культурою, глибиною думки й досконалістю форми. Належав до літературної групи “неокласиків”. Поетична творчість Филиповича вирізняється культурологічною насиченістю, осмисленням загальнолюдських етичних та естетичних цінностей.*

*Заарештований у серпні 1935 року й засуджений за приналежність до “шпигунсько-терористичної організації” до 10 років ув'язнення. Страчений 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох поблизу Медвеж'єгорська (нині Республіка Карелія, Російська Федерація).*

## ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ: “ПОРІВНЯЛЬНІ СТУДІЇ... ПОШИРЮЮТЬ НАШ ОБРІЙ”

У статті розглядаються особливості компаративних студій П. Филиповича в контексті теоретико-методологічних проблем порівняльного літературознавства першої третини ХХ ст. Наголошується, що порівняльний метод для П. Филиповича – цілеспрямована наукова стратегія, яка поширюється на всі види літературних зв'язків, демонструючи спадкоємність і неперервність традицій в українському порівняльному літературознавстві.

*Ключові слова:* літературознавство, порівняльно-історичний метод, зв'язки, впливи, запозичення, аналогії, паралелі, читач.

*Halyna Aleksandrova. Pavlo Fylypovych: “Comparative study... extend our horizons”*

The article discusses the features of comparative studies by P. Fylypovych in the context of theoretical and methodological problems of comparative literary studies of the first third of the 20th century. It is pointed out that comparative method for P. Fylypovych is a focused research strategy that covers all kinds of literary links. The author proves continuity of traditions in Ukrainian comparative literary studies.

*Key words:* literary criticism, comparative and historical method, ties, influence, borrowing, analogy, parallels, reader.

“Филипович-дослідник значно цікавіший, ніж Филипович-поет” [16, 4], – таку думку висловлювали ще його сучасники. Нині до літературознавчої спадщини вченого спостерігається особливий інтерес, адже йому належить багато праць, які не втратили значення й донині. Високий професіоналізм, широка ерудиція, добра обізнаність із літературним контекстом, інтелектуальний динамізм і насиченість його студій дають підстави вважати П. Филиповича однією з провідних постатей національно-культурного процесу 1920-х років, найавторитетнішим і найглибшим дослідником доби, що зробив вагомий внесок у формування засад і визначення магістральних ліній розвитку порівняльного літературознавства. Водночас зазначимо, що вчений не застосовував інші дослідницькі методології і наголошував: можна робити тільки ті висновки, що “на їх... уповноважують факти. Коли факти не укладаються в рамки тієї чи іншої теорії, треба відкинути теорію, а в жодному разі не хутувати фактами” [32, 49].

Л. Білецький зараховував П. Филиповича до порівняльно-історичного напрямку в літературознавстві, зокрема до формально-поетикальної групи (разом із О. Колесою, Я. Гординським, Т. Сушицьким, В. Бойком) [2, 363]. У розділі “порівняльно-історична школа” розглядав доробок П. Филиповича і К. Копержинський, водночас зазначаючи, що він “широко вживає соціологічні методи” [12, 13]. “Наукова обережність і відсутність широковіщательних, а разом шаблонних трафаретів” [20, 32], правильний методологічний підхід до проблем з боку соціологічного, а також історично-порівняльного, психологічного тощо – це прикметні ознаки досліджень П. Филиповича, котрі “є майстерним зразком літературного аналізу” [19, 36], наголошував М. Могилянський. “П. Филипович склав уже собі ім'я поважного досліджувача нашого письменства” [39, 303], – так писав про нього Б. Якубський ще 1924 р. Статті його “будять науковий інтерес до літературознавства й чимало дають для зрозуміння явищ нового українського письменства та їх літературної техніки” [10, 150], виступають “справжнім зразком порівняльних студій над новітнім українським письменством” [18, 150]. Про Филиповича-викладача тепло згадував його колишній студент Т. Осьмачка: “Всі статті цього вченого винятково об'єктивні й розумні” [24, 498], вони “сприймалися як праці великого розуму, що означає разом ерудицію та сумлінне ставлення до порушених питань” [24, 498]. В. Державин писав, що наукові праці П. Филиповича, “поза

своєю високою науковою об'єктивністю та ерудицією, визначаються тією самою основною рисою, що й літературознавчі праці Зерова – трактуванням українського письменства як повноцінної європейської літератури” [8, 16]. Учений, за спостереженням Г. Костюка, вирізнявся “скрупульозною аналізою текстів та їх порівнянням” [14, 561]. “Порівняльні студії у П. Филиповича навдивовижу прозорі, огранені, композиційно виважені і тому – переконливі”, – зазначає М. Наєнко [22, 4], вважаючи його і М. Зерова послідовниками В. Перетца в розвитку принципів філологічної школи літературознавства [21, 81]. Зарахування вченого і до порівняльної, і до філологічної школи не суперечать одне одному: як зауважував К. Копержинський, порівняльний принцип становить підґрунтя будь-якого дослідження, особливо він лежить в основі студювання тексту філологічною школою. Порівняння може обмежуватися вивченням текстологічної історії твору (варіанти й редакції); можна порівнювати різні твори одного письменника, що становлять певний літературний ряд; твір можна порівнювати з творами інших авторів, щоб виявити його джерела або обсяг впливу на наступні твори. Тому філологічна школа водночас і школа порівняльно-історична, що ставить собі широкі історико-літературні завдання й не обмежується літературою однієї нації чи країни [12, 10]. “Метод філологічного аналізу як порівняльний” [13, 42], – так вдало характеризує Н. Костенко концепцію П. Филиповича. Порівняльні розвідки вченого проаналізовані в працях А. Вашків, Л. Вашків, С. Гречанюка, В. Дорошенка, М. Зубрицької, Н. Костенко, Г. Костюка, С. Мельник, М. Наєнка, Я. Поліщука, Г. Райбедюк, О. Томчука та ін. Але найбільше для вивчення наукової спадщини неокласика зробив В. Поліщук, упорядник видань П. Филиповича “Шевченкознавчі студії” (2002), “Літературознавчі студії. Компаративістика” (2008), автор численних статей про нього в наукових збірниках, об'єднаних у книжці “Мій Филипович” (2015), де розглянуто рецепцію творчості П. Гулака-Артемівського, М. Максимовича, Т. Шевченка, М. Гоголя, Є. Гребінки, І. Франка, Лесі Українки: саме навколо цих постатей вибудовується основа компаративних студій П. Филиповича. Активне й плідне застосування порівняльного методу, вважає В. Поліщук, зробило П. Филиповича “одним із фундаторів української літературознавчої компаративістики ХХ ст.” [27, 54].

Різноманітна наукова спадщина П. Филиповича спонукає до багатьох розмірковувань теоретико-методологічного й історико-літературного плану, які ще вичерпно не висвітлені. Потребують уваги й численні відгуки на його праці, участь вченого в тогочасних літературознавчих дискусіях, які увиразнюють, деталізують позицію автора, вписують її у науковий контекст доби.

Українська наука 1920-х років рухалася, за словами Л. Білецького, “по шляху порівняльного дослідження, вбираючи в себе й принципи інших теорій, напрямів: історичної чи психологічної та філологічної” [2, 307]. Особливо підносили інтелектуальний рівень національного літературознавства, збагачували українську естетичну думку наукові праці неокласиків, які, за висловом М. Наєнка, репрезентували в перші пореволюційні роки наймолодший “доріст” серед учених академічного типу [23, 169]. Але специфіка літературознавчих досліджень П. Филиповича, на його думку, більш прикладна, ніж теоретична. Цьому сприяла його викладацька праця: після навчання в університеті Святого Володимира він залишився працювати тут як стипендіат (його праця про життя і творчість російського поета Євгена Баратинського була нагороджена золотою медаллю і в 1917 році вийшла окремим виданням), приват-доцент і згодом як професор аж до арешту 1935 року. “Вважаю приємним обов'язком виразити глибоку вдячність А. М. Лободі, який спрямував мене на вивчення Пушкінської плеяди” [35, 1], – зазначав П. Филипович у першій своїй монографії. (Андрій Лобода – доцент, пізніше професор Університету

Святого Володимира, видатний український фольклорист, згодом організатор і голова Етнографічної комісії при ВУАН – Г. А.). І водночас вказував: “Багатьма методологічними навиками зобов’язаний я В. М Перетцу” [35, 1]. Адже керівник Семінару російської філології в університеті професор В. Перетц пропонував студентам характеристику методологій у науці про літературу від найдавніших часів до межі XIX-XX ст. (“Из лекций по методологии русской литературы. История изучений. Методы. Источники”, 1914). Роботу “семінаристів” він зосереджував насамперед на формі художнього слова, і тому його наукову методологію прийнято називати формальною чи формалістською. Але, за словами С. Гречанюка, П. Филипович “не став догматичним послідовником свого вчителя” [7, 7] і, як стверджує Я. Поліщук, наполегливо шукав “власну наукову модель знання” [28, 67]. Д. Штогрин згадує, що В. Перетц, адепт філологічного методу, не вважав П. Филиповича своїм учнем, бо той переважно не застосовував його методології у своїх дослідах [37, 355]. Нагадаємо: В. Перетц сумнівався вже щодо можливості наукових студій з історії літератури XIX ст. (усе, що стосується XIX ст. дуже близьке для нас, вважав він, і спроби опрацювання літературного матеріалу за цей період неминуче хибують через надмірну сторонність, суб’єктивність, і тому що вони, власне кажучи, є творами “публіцистичного пера”, вони вже занадто далеко стоять від самого скромного ідеалу науковості” [26, 22]. П. Филипович же був переконаний, що історик літератури може вивчати і сучасний йому літературний процес [32, 243], йдучи за І. Айзенштоком, який зауважував: “Хронологічний момент відіграє у вивченні літератури другорядну роль, а на першому плані перебувають питання матеріалу і методів” [1, 142]. Недаремно Я. Гординський вважав, що М. Зеров і П. Филипович виховувалися під впливом різних шкіл: історично-порівняльної Ол. Веселовського (П. Филипович) і філологічної В. Перетца (М. Зеров) [6, 14]. О. Веселовський під впливом еволюційних природничо-наукових теорій намагався подолати суб’єктивно-естетичний метод і перетворити літературознавство на об’єктивну науку, сповідував генетичні погляди, визнавав каузальний вплив попередніх явищ на наступні. Він запровадив порівняльно-історичний метод, за допомогою якого встановлюється зв’язок між спільними об’єктами та вибудовується єдиний ряд цих об’єктів. На переконання О. Веселовського, зміст творів змінюється, але форми переходять від покоління до покоління, лише по-новому комбінуючись із новим змістом. П. Филипович повсякчас покликається на праці О. Веселовського, тому його справедливо вважають спадкоємцем цього вченого в українському порівняльному літературознавстві.

У центрі дослідницької уваги П. Филиповича постають основоположні проблеми літературознавчої науки. “Українська література в розвитку своєму не ізолювалась від інших літератур, особливо сусідніх, зазнавала від них впливів, у свою чергу, впливала на них” [32, 259], – наголошував він, трактуючи українську літературу як “рівнорядну” з європейськими. П. Филипович неодноразово підсумовував наслідки літературознавчих студій сучасників, які застосовували “переважно аналіз соціологічний і формальний (почасти історично-порівняльний і психологічний)” [30, 4]. Якраз цими двома шляхами найдоцільніше йти, наголошує вчений. В огляді “Українське літературознавство за 10 років революції” (1928) він, зокрема, віддав належне працям таких різних авторів, як С. Єфремов, Д. Багалій, М. Грушевський, О. Білецький, І. Айзеншток, М. Зеров, О. Дорошкевич, Б. Якубський, В. Коряк та ін., принагідно виклавши своє ставлення до методів, якими послуговувалися дослідники. Порівняльно-історичну школу П. Филипович зараховував до основних досягнень українського літературознавства цього десятиліття, адже в 1920-х роках в Інституті Т. Шевченка працював кабінет порівняльного вивчення літератур (керівник

О. Білецький, секретар М. Легавко, співробітники М. Жінкін, І. Айзеншток, М. Самарін, З. Єфімова, М. Габель, С. Утевський, О. Лейтес), робота якого зосереджувалася навколо трьох важливих тем: російсько-українські літературні взаємини; переклади класиків світової літератури українською мовою в зв'язку з питанням про їхній вплив на українську літературу; вивчення художньої літератури сучасного Заходу [3, 374].

Оглядаючи наукові досягнення літературознавства першого пореволюційного десятиліття, П. Филипович торкнувся перспектив порівняльного методу, зазначивши, що у зв'язку з поширенням літературознавчих інтересів “зростуть у нас і порівняльні студії” [32, 260]. Цьому сприяла певна традиція в українському літературознавстві: такий напрямок праць, зауважує він, властивий для М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, О. Колесси, які “багато зробили для популяризації порівняльного методу, що до того ж виводить наше письменство з вузьких національних меж” [32, 260]. Коментуючи власну дослідницьку стратегію, у передмові до єдиної прижиттєвої збірки своїх статей він додає: порівняльні студії “поширюють <...> наш обрій <...> з'єднуючи його (українське письменство – Г. А.) з творчістю інших народів” [32, 3]. Таке окреслене дослідником завдання, наголошував К. Копержинський, “заслужує на цілковите визнання й підтримку” [10, 148]. П. Филипович наголошував, що порівняльний метод “може дати чимало корисного для сучасного українського літературознавства, зосібна подаючи матеріал для соціологічних узагальнень” [31, 3]. Незважаючи на “підтягування” порівняльного методу до завдань соціології, притаманне літературознавству 1920-х років, закликів до взаємодії соціологічного й порівняльного підходів, П. Филипович зауважував: дослідник завжди повинен мати на увазі можливі запозичення чи наслідування, які іноді можуть зменшити безпосереднє значення того чи того твору, або, навпаки, “в своєрідності обробки чужого мотиву особливо виразно виявити поетове обличчя” [31, 6]. Але водночас він обмежував значення функціональних спроможностей компаративних досліджень, визнавав лише допоміжну роль порівняльних студій: “Теоретично-літературні розшукування, зокрема студіювання приналежності поета до тої чи іншої школи, також спостереження над окремими запозиченнями, наслідуваннями і т. ін. мають не так самостійне значення, як подають матеріал для глибших висновків і допомагають зрозуміти місце поетове серед сучасників та попередників, його своєрідні риси” [31, 8]. Тому він застерігав прихильників порівняльних досліджень від спрощеності і схематизму, від таких невдалих спроб, як “Коцюбинський і Мопассан” С. Козуба (“Червоний шлях”, 1927, №3), або “Літературні паралелі” М. Мочульського (“Україна”, 1924, № 3). У цих дослідників П. Филипович виявив два типи помилок, що призводили до дискредитації порівняльного методу: по-перше, перебільшення ролі впливів і запозичень, що часто зводило специфіку національної літератури до простого наслідування та ігнорування національних традицій; по-друге, механічне нагромадження фактів, дрібних деталей, що зумовлювало втрату критичності в поясненні генези літературних аналогій і було неспроможне з'ясувати внутрішні закономірності таких процесів.

Зокрема, хібною розвідкою Б. Навроцького “Гайдамаки” Шевченка. Джерела. Стыль. Композиція” (1928) П. Филипович називав те, що її автор не проводив межі між виразним “впливом” і звичайним “запозиченням”. Зайвими рецензентові видались і деякі зіставлення. Зокрема, торкаючись теми про історичну основу “Інтродукції”, Б. Навроцький звертав увагу на праці авторитетних у ті часи фахівців-дослідників доби – французів Рул'єра й Ферана, бо був переконаний, що український поет міг студіювати французькі джерела. Отже, на підставі недоведених фактів (про володіння поетом французькою мовою), Шевченко поставав справжнім науковим дослідником. П. Филипович був проти таких

зіставлень [33, 100]. Непереконливими йому видавалися й вишукування аналогій і залежностей між творами, схожості між якими були тільки зовнішніми, а запозичення – недоведеними. Саме такими були студії М. Мочульського та О. Багрія, які прагнули провести літературні паралелі між поемою Шевченка “Сон” і “Призраками” Тургенєва. Такі спроби П. Филипович назвав “пізньою даниною в скарбницю тих курйозів, що їх чимало залишилося від досліджувачів “впливів”, під час їх особливого розквіту в 1910-х роках” [34, 98].

В аналізі твору, на думку П. Филиповича, найоптимальнішим є шлях літературної еволюції, основний чинник якої “боротьба” особистої творчості з літературною традицією. У цьому він послідовник М. Карєєва, який вважав традицією в літературі “те, що письменник створює не сам, а знаходить уже готовим, винайденим іншими... Найоригінальніший письменник не створює всього сам: одні грані його творчості самобутні щодо певних ідей і форм, а інші успадковані за традицією” [9, 7]. Ці погляди підтримував і В. Перетц [25, 187-197]. Чи не в кожній праці П. Филиповича порівняння підпорядковане ширшим завданням, насамперед воно допомагає розкрити оригінальність чи, навпаки, особливості наслідування того чи того письменника. Виводять літературу на новий шлях ті, хто поєднує натхнення і працю та засвоює досягнення чужоземних авторів, переконаний дослідник. Досліджуючи збіги, залежності, він завжди наполягав: “Тільки ж треба пам’ятати й про відміни” [33, 411], бо літературні зразки для талановитого поета “тільки допомагали висловити те, що формувалося й під враженням життя” [33, 411]. Фіксує у творах “життєве” й “літературне” [33, 526], учений, отже, розрізняв, за сучасною термінологією, генетико-контактні типологічні дослідження. Для літературознавця важливо, переконаний П. Филипович, з’ясувати суть творчості письменника, “окреслити мотиви і форми його творів, визначити характерні риси обдаровання, які відрізняють його від інших сучасників” [36, 220], виокремити у творчості “елемент запозичений, протиставивши йому більш важливий елемент самобутній і переважно творчий” [35, 393].

Порівняння, зіставлення чи протиставлення для П. Филиповича – невід’ємний елемент його наукового мислення, важливий складник не лише його історико-літературних праць, а й відгуків та рецензій. Охоплюючи добу та творчість письменника, учений з’ясовував його роль у світовому й національному письменстві, здійснюючи порівняння і в межах національної літератури, і між різними літературами. Будь-які дослідження він ніколи не зводив до аналізу тексту поза його контекстом. Навіть у рецензії на збірки сучасників дослідник прагнув “протягнути нитку” [33, 301] до авторів-попередників і помітити “відгуки творів давніших” [33, 302]. Порівняльні студії потрібні, за його словами, “не для голого констатування впливів і запозичень (часто наші зіставлення мають характер лише аналогій, паралелей, загального тла), а для кращого розуміння самих творів письменника” [33, 220]. Тому часто розгортав окремі, навіть побіжні спостереження своїх попередників (І. Франка, С. Єфремова, Л. Старицької-Черняхівської та ін.) у ретельні дослідження, адже “не було зроблено висновків про впливи – наведені матеріали не давали для цього достатніх підстав і залишались просто паралелями” [33, 191], а завдання кожного літературознавця полягає в тому, щоб “поширити й поглибити висновки попередніх дослідників” [33, 397].

Спадщина вченого демонструє спадкоємність і неперервність традицій в українському порівняльному літературознавстві. Часто принагідні, не деталізовані вказівки своїх попередників П. Филипович перетворює на повноцінні компаративні студії. Зокрема, він докладніше розробляє теми, “цікаві помічення” [33, 571], які почав І. Франко: у статті “Дещо про “Марусю” Л. Боровиковського та її основу” той порівняв баладу Л. Боровиковського і “Светлану” В. Жуковського та коротко схарактеризував сюжет “Ленори”

В. Бюргера й історію її розроблення, проте впливу Бюргерової балади на українське письменство не висвітлив ні він, ні І. Созонович (автор праці ““Ленора”” Бюргера и родственные ей сюжеты в народной поэзии, европейской и русской”, 1893). П. Филипович значно розширив компаративний матеріал, охопивши і твори, безпосередньо пов’язані з Бюргеровою “Ленорою” (переклади і переспіви про жениха-мерця), і ті, що мали зв’язок з “Ленорою” через інші переробки. Перевіряє він при цьому і загальну вказівку А. Кримського, на думку якого, у баладі С. Руданського “Безнадія”, що має підзаголовок “За Бюргером”, існують строфи, що “сильно нагадують відповідні місця в “Леноре” або “Светлане” Жуковського” [33, 586]. Проаналізувавши баладу, П. Филипович доходить висновку, що С. Руданський здійснив вільний переклад Бюргерової балади, українізуючи її в народнописанному дусі. Усі розглянуті дослідником переклади й переробки подавали “цікаву сторінку з історії впливів західноєвропейської поезії на українську” [33, 594].

Іноді П. Филипович теж лише дає матеріал для порівнянь, наводячи текстуальні збіги, окреслюючи контури роботи для майбутніх дослідників. Як і І. Франко, він “збирав або намічав камінчики для пізнішого вжитку” [33, 151]. Зокрема, іноді П. Филипович лише наводить поряд два твори (наприклад, підбирає як паралель до першого друкованого вірша Я. Щоголева 1840 р. “Раздумье” пісню В. Жуковського 1820 р.), залишаючи наступникам простір для порівняльного аналізу. Тому читач “хотів би бачити перед собою ширше розгорнуту дослідчу лабораторію” [10, 150], а це статті П. Филиповича не завжди дають – автор часто обмежується побіжними нотатками, пропонує лише “кілька нових помічень і зближень” [10, 149]. Зокрема, в статті “Образ Прометея в творах Лесі Українки” дослідник тільки зазначає, у яких творах поетеси наявний образ Прометея і в кого з інших письменників цей образ можна знайти. Інколи його прагнення окреслити літературні джерела твору і поставити його в еволюційний “ряд” типологічних явищ в українському письменстві викликали спротив і нерозуміння критики. Зокрема, твердження про те, що в повісті О. Кобилянської “Земля” “є дещо від ідилії та етнографізму Котляревського (“Наталка Полтавка”), Квітки, Марка Вовчка, відгомон народницького реалізму Нечуя-Левицького в обмалюванні родинного життя, хоч трапляються й суворі фарби Франка та Стефаніка” [31, 98-99]. Проти констатації такої подібності був М. Марковський: на його думку, у коханні Михайла та Анни багато пристрасті, тимчасом як “у відносинах тих парок, які назвав П. Филипович, тиха, спокійна, лагідна любов та й нічим не нагадує Ганна (Анна О. Кобилянської – Г. А.) героїнь творів Котляревського й Квітки” [17, 166]. В. Василенко іронізував: “За П. Филиповичем виходить, що “Земля” вся збудована на “традиціях”, що там є від усіх, починаючи з Котляревського й кінчаючи Стефаніком, що можна цілком вільно в таких серйозних виступах дозволяти “смешение времен и понятий”. Одним словом, П. Филипович “з ласки своєї” душевної все роздав іншим, не залишивши майже нічого самій Кобилянській” [4, 122], тимчасом як для П. Филиповича основне завдання – показати тло, на якому яскраво проявлялося новаторство письменниці. Варто зауважити, що таке шукання паралелей, аналогій без зазначення впливу витворювало контекст, у якому увиразнювалося бачення твору, і аж ніяк не було, на нашу думку, негативним чи спрощеним аспектом досліджень, а швидше його початковим етапом. Таких принципів часто дотримувався П. Филипович, зокрема, він визначав літературні чинники, з якими можна пов’язувати “Цвіт яблуні” М. Коцюбинського (твори Гонкурів, Г. де Мопассана, Е. Золя), наголошуючи, що вони мають значення лише художніх паралелей, а не літературних впливів [33, 191].

У центрі компаративістичних досліджень П. Филиповича, як і багатьох літературознавців 1920-х років (І. Айзенштока, М. Зерова, М. Марковського),

постала творчість І. Котляревського, оскільки доробок його був позначений впливом “чужих” імпульсів. Літературознавець не писав окремих праць про зачинателя нової української літератури, але пильно стежив за студіюванням його спадщини, розширив науково-дослідницький простір цієї теми новими фактами та явищами. На думку П. Филиповича, не досить визнати тісні зв’язки “Енеїди” Котляревського (зокрема, як це зробив І. Айзеншток) з російською літературною традицією, замало і текстових зіставлень, щоб довести зв’язки і впливи: зіставлення й зближення окремих уривків і цитат не наближали до розв’язання основних проблем. Досліджуючи зразки російської літератури, які спонукали Котляревського утворити аналогічні українські зразки, на переконання П. Филиповича, потрібно уважно вибирати матеріал для зіставлень і розглядати не тільки *що* засвоюється, а й *як* засвоюється [33, 45]. Небагато методологічної переконливості він вбачав у текстуальних зіставленнях М. Марковського, тому іронічно зауважував: досить тому побачити “хоч якусь подібність у змісті чи окремих виразах у Котляревського з Блюмауером чи Скарроном, і готовий висновок: Котляревський використовує чужоземні джерела” [33, 55]. Річ не лише в самовільних припущеннях, вигадках та браку належного критицизму: неможливо на підставі вузьких текстологічних зіставлень, часто механічного характеру, з’ясувати генезу твору. П. Филиповичу йшлося про поглиблений стилістичний аналіз та порівняння цілих творів як єдиного організму, а не тільки окремих слів та виразів. Для вченого головне в порівняльних студіях не доведення того, що Котляревський написав “Енеїду” незалежно від Осипова, оскільки цей вплив не принижує українського автора: “...Хіба він не мусів мати якихось зразків?” [33, 62]. Якою мовою написані ці взірці:– німецькою чи російською – питання другорядне, головне для дослідника з’ясувати, якою мірою їх засвоєно творчо, а не механічно.

П. Филипович звертає увагу і на, здавалося б, абсолютно другорядну деталь – на пісню Тетяни в п’єсі “Москаль-чарівник”: вона цінна насамперед “для характеристики російського елемента” [33, 33] в творчості письменника. За гіпотезою літературознавця, це не народна пісня, а романс у народному дусі, який “скомпонував, можлива річ, сам Котляревський за готовими зразками Сумарокова й інших російських поетів XVIII віку та і напівнародних творів із співаників” [33, 33]. Звертає увагу дослідник і на переклад Котляревського із Саффо (у контексті перекладів Державіна, Жуковського, Кримського, Франка, Шпигоцького та ін.) та доходить висновку про те, що інтерес до цієї поетеси був дуже значний у російському письменстві в добу І. Котляревського, і “за традицією пішов і український поет” [33, 41]. П. Филипович зазначає, що і “висока” російська поезія не була чужою І. Котляревському й відображена стилістично в його творах, написаних російською мовою. Тут був не тільки літературний вплив, а й справжнє наслідування літературної традиції, бо українська мова не була тоді вироблена для “високої”, класичної традиції. Йшлося, отже, не про залежність української літератури від російської, а про ширше – про російсько-українські зв’язки як складну літературну, культурну й історичну проблему. У річищі теорії зустрічних течій О. Веселовського дослідник зауважував: “...Поволі й обережно засвоювали українські автори нові течії європейського письменства, брали лише те, для чого був свій ґрунт в ту добу” [34, 63].

Важливі для П. Филиповича студії сучасників, у яких висвітлено не тільки основні етапи діяльності письменника в зв’язку з літературними прямуюваннями його доби та попередньою традицією, а й “спеціальні” питання щодо окремих сюжетів, впливів тощо. Зокрема, позитивними рисами передмови М. Зерова про творчість Я. Щоголева П. Филипович називає “широку картину поетичних уподобань Щоголева, літературних впливів на нього” [33, 117]. Водночас зауважує: слід було б чіткіше й докладніше спинитись на генезі творчості



поета, зокрема з'ясувати, “що він взяв у Шевченка” [33, 117], радив узяти до уваги побіжну заувагу В. Горленка про співвіднесеність балад Я. Щоголева з творами подібного жанру в О. Толстого чи Я. Полонського і “перевірити, чи не було чогось спільного у Щоголева з цими і деякими іншими поетами, що могли бути йому корисними на шляху відходу від Шевченкової ліричної балади” [33, 117]. Дослідник звертає увагу на те, що і О. Толстой, і Я. Полонський перелічені серед улюблених авторів Я. Щоголева, а тому неминуче впливали на нього.

Ще один важливий момент, на якому наголошує П. Филипович – це проблема читача, яку він поряд із І. Айзенштоком, О. Білецьким, К. Довганем та іншими запроваджував у науковий дискурс 1920-х рр. і розглядав як роль лектури для письменника. Прочитаний твір, на думку П. Филиповича, іноді ставав важливим стимулом, що зумовлював творче натхнення письменника або підсилював його, адже багато стильових і технічних засобів автор черпає з літератури, з попередньої традиції, з художніх задумів попередників. Трактуння П. Филиповичем письменника як читача певною мірою було цікавим матеріалом для пояснення фактів літературного наслідування. Зокрема, літературознавець зауважував: вивчаючи лектуру І. Котляревського, треба звертати увагу не лише на перекладні романи, які той читав, а “спинитись і на інтересі Котляревського до праць з історії України та проаналізувати його погляд на романтично-етнографічний рух” [33, 45].

Неодноразово П. Филипович звертався до творчості Шевченка, Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, що в його студіях поставали як уважні читачі. Важливим матеріалом досліджень стали Шевченкові щоденник та листування, які до 1920-х років перебували на маргінесі літературознавства і через незнання яких висновки про його творчість були неповними або й спотвореними. На противагу М. Драгоманову, який невисоко оцінював Шевченкову освіту, П. Филипович спробував встановити справжні масштаби досягнення поетом явищ світового письменства. Вони позначені іменами Гомера, Вергілія, Федра, Плутарха, Геродота, Горація, Тіта Лівія, Цезаря, Данте, Тассо, Аріосто, Бокаччо, Шекспіра, Свіфта, Гольдсмита, Річардсона, Юнга, Осіана, Скотта, Байрона, Діккенса, Бернса, Гіббона, Гете, Шиллера, Гернера, Вольтера, Шатобріана, Дюма, Сю, Бальзака, Жорж Санд, де Кока, Барб'є, Беранже, Вашингтона Ірвінга, Бартелемі, Гейне, Гюго та ін. Великий інтерес до західноєвропейського письменства поєднувався із зацікавленням європейським малярством, архітектурою, музикою, наукою, політичною думкою. П. Филипович не просто “реєстрував” Шевченкові зацікавлення – зокрема, зауважуючи інтерес поета до В. Скотта, дослідник показав функціонування його мотивів у літературній та малярській творчості Шевченка [34, 88].

Розглядаючи спадщину І. Франка, П. Филипович бачив її зв'язок з творчими набутками людства – “поза межами часу і нації” [31, 49]. На розвиткові Франкового реалізму дослідник зауважив різні впливи: поради М. Драгоманова, критичні статті Д. Писарева та М. Чернишевського, творчість Е. Золя та російських тогочасних белетристів; на реалістичний шлях у віршах його спрямували, крім західноєвропейських авторів (Ленау, Дранмор, Лейтгольд, Кардучі, Гюго), поезії Некрасова. Але поряд із книжністю і запозиченням матеріалу з різних чужоземних джерел, переважно романтичних, П. Филипович вбачає і заперечення народнопісенної традиції, канонізованої в Шевченка та переспіваної його наслідувачами, й “невідчуження історичної романтики, особливо козакофільської” [31, 19]. Вступна стаття П. Филиповича “Гене́за Франкової легенди “Смерть Каїна” допомагала орієнтуватися в складній будові легенди та в літературних мотивах і образах. У ній він, зокрема, зазначив: поема “Каїн” Байрона була тільки деякою мірою джерелом для Франка, що взяв у англійського поета лише окремі “відправні пункти”. Ця стаття,

як зазначали критики, відповідала найсуворішим методологічним вимогам: “Вона з’ясовує відношення Франка взагалі до байронізму, характеризує ті риси байронізму, що мали вплив на Франка, знайомить коротенько з темою Каїна в літературі, вивчає детально джерела Франкової “Смерті Каїна” в апокрифічній старій літературі та в новій західній, знайомить з відношенням до “Смерті Каїна” критики, нарешті, з’ясовує ідею твору, аналізуючи її в світлі доби Франка та влучно вказуючи її місце серед Франкової творчості” [40, 303]. К. Копержинський вирізняв статтю “Шляхи Франкової поезії”, особливо розділи, що “переконуючими зіставленнями (Словацький, Гейне, Воробкевич і др.) ставлять І. Франка на ґрунт літературної традиції європейської” [11, 154]. Вступна стаття П. Филиповича цілком виконала своє завдання: “...Вона не тільки доповнила, пояснила поему, вона навіть... оживила її” [16, 4].

Важливим орієнтиром для дослідника стали імена письменників, твори яких читають героїні О. Кобилянської: Дрепера, Бокля, Спенсера, Біхнера, Дарвіна. Вони характеризують лектуру і самої письменниці: неодноразово вона цитує чи згадує Софокла, Гете, Гейне, Гауптмана, Лессінга, Келера, Марліт, Вернера, Бара, Ріккерта, Плятена, Гердера, Шпільгагена, Стріндберга, Ібсена, Гамсуна, Гаєрштрама, Міцкевича, Фламаріона, Руссо, Геккля, Песталоцці, Толстого, Гаршина. Дослідник доходить висновку: творче обличчя Кобилянської формували “літературні чинники разом із життєвими враженнями” [32, 137], лектура мала для неї значення істотно більше, ніж для інших письменників. Додає він зауваги і до спостережень літературознавців, які спрощено акцентували вплив на творчість О. Кобилянської лише філософії Ніцше, вважаючи, що вона живилася ідейно й від інших митців та мислителів, особливо від тих, що зазнали впливу німецького філософа. Зокрема, Филипович констатує спільні мотиви з творчістю І. Якобзена, який “впливав на чуття і фантазію письменниці, і, як автор “співзвучний”, не так поширював, як поглиблював її творчість” [31, с. 157].

Так само велике значення мав літературний елемент для ранньої поеми Лесі Українки “Русалка”, у якій І. Франко помітив лише слабкий відгомін Шевченкових балад. З цим погодилися пізніше М. Зеров, М. Драй-Хмара і розглядали її твір як запізнене наслідування “Причинної”, “Русалки”, “Утопленої”, що були літературною обробкою фольклорних переказів і легенд. П. Филипович доводив: літературний елемент у поемі Лесі Українки сильніший, ніж народнопоетичні та Шевченкові впливи (твори Гете, Гейне, Міцкевича, Пушкіна, Лермонтова, Кольцова). Цим уже її рання творчість відрізняється від традицій української поезії. Автор не поширює “порівняльного матеріалу, який можна було б наводити та й наводити” [33, 226], адже йдеться про суто романтичну тему, що дає молодим поетам оброблений матеріал, і який легко скомбінувати – тобто в цьому разі може йтися про типологічні, а не контактено-генетичні дослідження.

Один із центральних інтересів П. Филиповича – до “світових” сюжетів, універсальної літературної спадщини, якою письменники послуговуються не одне століття, навіть забуваючи, що це, по суті, запозичення. Не кожний сюжет постійно можна використовувати, адже різні епохи, як і різні літературні школи, мають свої улюблені, найважливіші сюжети, наголошував учений. Зокрема, матеріалом для письменників романтичного напрямку неодноразово ставала народна балада про отруєного Гриця, сюжет якої наймайстерніше застосувала О. Кобилянська в повісті “У неділю рано зілля копала”. Для дослідника, переконаний П. Филипович, не має великої ваги, чи знала О. Кобилянська попередні обробки, які, здавалося б, вичерпали все можливе із цього сюжету. У цілому вони майже не вплинули на письменницю, майже не дали матеріалу для наслідування, швидше прислужилися як традиція, що

викликає заперечення і шукання нових шляхів. На тлі попередніх обробок пісні (Б. Залеського, А. Генкевича, К. Тополі, О. Шаховського, О. Бораковського, В. Самійленка, В. Александрова, М. Старицького, О. Грози, Т. Онопрієнка-Шелкового, О. Чюміної, К. Озерської-Нельговської та ін.), вчений простежує, за О. Веселовським, еволюцію поетичної свідомості та її форм, і доходить висновку: авторка “не підійшла до цього “заяложеного сюжету” [32, 195] механічно. Не обмежуючись творами української літератури, дослідник бачить у повісті варіацію едіпового мотиву, що панувала в романтичній “трагедії судьби”; мотив кари поєднується з мотивом незнайденної долі, майстерно сполучаються дві пісні “Ой не ходи, Грицю” і “Гей на Івана, гей на Купала”. Розгляд П. Филиповичем творів на той самий сюжет увиразнював розуміння художніх особливостей твору О. Кобилянської, зв’язку його з народнопоетичною традицією (пізніше ці погляди розвинули Г. Нудьга, М. Дах та ін.). Автор зауважує, що письменниця не йшла утертими шляхами: заперечуючи традицію етнографічного реалізму й натуралізму та патріотичної романтики, вона плакала “індивідуалізм та поглиблений психологізм у неоромантичному одягу” [31, 183]. Формально О. Кобилянська внесла “так багато свого і в той же час характерного і для цілої літературної школи, що її твір може бути прикладом того, як в історії сюжету разом з новим ідейним прямунням утворюється з старої – нова форма” [31, 183]. Ці думки перегукуються з відомими словами О. Веселовського, який писав, що порівняльний метод відкриває для історії літератури “цілком нове завдання – простежити, як новий зміст життя, цей елемент свободи... пронизує старі образи, ці форми доконечності, у які неминуче відливавсь весь попередній розвиток” [5, 41]. Це дало підстави Я. Гординському стверджувати: “Филипович цікавиться передусім історією сюжету та порівнянням поетичного твору з іншими, кладучи вагу на стилі й їх зміни” [6, 16]. Очевидним для дослідника було те, що запозичення з фольклорної стихії чи з попередньої літературної традиції не великий гріх, бо письменники “раз у раз використовують здобутки минулого” [32, 215] – це засвідчувало безперервність літературного процесу, духовну спадкоємність. Твір поставав в історико-генетичному вимірі і типологічній площині, вивчався у світовому контексті під кутом зору національної своєрідності. Основне ж завдання дослідника показати еволюцію і трансформацію запозиченого письменником.

Розглядаючи етюд О. Олеся “По дорозі в казку”, П. Филипович цікавиться не лише символічною обробкою цього “вічного” сюжету (як це зробив А. Ніковський – Г. А.). Для нього важливіше простежити, як Олесів драматичний етюд співвідноситься з його лірикою, бо багато місць у ньому “повторюють майже тотожно різні поезії” [32, 207] цього ж автора. Коли шукати російські паралелі і впливи, то не слід оминати певної схожості в деяких мотивах Олеся й Бальмонта, Фета, Полонського, Надсона, Фофанова, Чернявського, Горького та ін. П. Филипович зауважує: він наводить ті чи ті паралелі насамперед для того, щоб з’ясувати поетове літературне оточення, а не для “переконуючих висновків про впливи” [32, 217]. І одразу ж наголошує на іншому: талановитий поет, сам зазнавши різноманітних впливів, має відгомін у власному письменстві: зокрема, відгуки Олесевиц “арф” “ясно чути в ранній поезії Тичини” [32, 218].

У статті про М. Рильського П. Филипович зауважує, як той “наближається” [32, 220] до Ф. Тютчева, К. Бальмонта, помічає вплив О. Блока і тільки “зовнішній вплив” О. Пушкіна й М. Лермонтова, М. Філянського, А. Кримського, М. Кузміна, В. Брюсова, М. Гумільова, Ж. Роденбаха, але найголовніше для літературознавця – усі ці впливи показують, що поет “пройшов добру школу і не втерів своєрідності” [32, 223]. Цим М. Рильський модернізував українську

літературу, прагнув поширити обсяг своїх тем і настроїв, використати для української поезії “здобутки найкращих поетів російських і західних” [32, 224].

Уже 1929 року почали писати не лише про важливість пристосування порівняльного методу до потреб марксистської історії літератури [18, 5], про цей метод зневажливо відгукуються як про “класичний зразок “порівняльної балаканини”, нікчемної і безсилої” [29, 203]. П. Филиповича почали називати запізнілим епігоном теорії запозичень, йому дорікали за велику кількість імен, назв, джерел, порівнянь, зіставлень, впливів, запозичень чи “навіяннь”, вбачаючи в цьому безпорадність і безсилля дослідника; він нібито “потопав” у безлічі випадкових фактів, неспроможний їх з’ясувати, адже явища впливу, міру запозиченого й оригінального у кожного письменника почали вважати похідними й другорядними чинниками, які потребують, насамперед, соціологічного пояснення. “У практиці ж П. Филиповича ця “метода” скеровується на те, щоб винайти щонайбільше літературних джерел, навести щонайбільше зіставлень, щоб, врешті, розбити суцільний письменницький твір на “запозичення” (“наслідування”, “навіяння”) та власні його творчі винаходи, причому ці запозичення чи, загалом, літературні впливи вважаються цілком серйозно за фактори, що спричинюють появу самого твору” [29, 200]. У “поверхово-формалістичних” працях П. Филиповича вбачалось ухиляння від соціологічного розгляду. Працюючи тільки над частковим, не підходячи до загального, до основного, він “лишається в полоні безплідного формалізму з еклектичною домішкою ще й інших впливів методологічних, – найбільше славнозвісної “єфремовщини”” [39, 19]. Його методологію називали деструктивною, оскільки вона прищеплювала, на думку марксистських критиків, аполітизм, позакласове розуміння мистецтва, формалістично-естетичне ставлення до літератури: образи і форми, які тільки мандрують, переходячи від письменника до письменника, розглядаються “поза часом і простором, без будь-якого зв’язку з добою, суспільними відносинами, психологією класу і самого автора... Такі... як Филипович, підправляють стару порівняльну методу Веселовського сучаснішими принципами, запозиченими з опоязівської школи” [38, 47].

Особливо картали дослідника за статтю “Історія одного сюжету” (про повість О. Кобилянської “У неділю рано зілля копала”). Розгляд різнонаціональних сюжетних версій вважали невиправданим, “оскільки різні обробки розглядаються відрубно в хронологічному порядку, а тим часом для історика літератури важливіше не так заповнити дати, як знайти безперервну нитку процесу руху традиції, її пов’язані, а не сторонні кільця” [40, 28], і це не доводило, що всі, хто брався до цього сюжету “були зв’язані чимось між собою, що тут справді є послідовна еволюція” [40, 17]. Надто різким для критиків видавалося твердження П. Филиповича: “Для нас не має великої ваги – знала Кобилянська попередні обробки чи ні?” [32, 181]. “Якщо так, то чи доцільно було подавати докладну історію сюжету?” [10, 150], – запитував К. Копержинський, цим виявляючи прихильність лише до контактної-генетичних студій, на протигагу типологічним пошукам П. Филиповича. А тим часом, з’ясування типологічної єдності різножанрових творів, яке продемонстрував дослідник, показувало, що це не статична спільність, а динамічна: усе в творі залежить від позиції автора, його ролі в реалізації художнього задуму.

1930 року порівняльний метод, і зокрема доробок П. Филиповича, уже називали ідеалістичним, застарілим, і зрештою, реакційним, бо він “суперечить єдино-науковому методові – марксистському” [15, 335]. Цькували прихильників порівняльно-історичного методу в ті часи скрізь (адже вже сам факт порівняння української літератури з іншими мав політичний відтінок). Це віддзеркалювало неухильний процес соціологізації суспільної свідомості, перехід її до нав’язуваного “єдино правильного вчення”. Віддав йому данину і П. Филипович,

зокрема в статті “Шевченко в боротьбі з дворянською літературою” (1934 р.) пишучи про те, що “в ранній творчості Шевченковій позначились чужі класові впливи, що прищеплювали їй націоналізм” [34, 148] – саме тоді почалися різкі зміни усєї політико-культурної парадигми, які призвели до вульгаризації положень порівняльного літературознавства, фізичного знищення багатьох фахівців у цій царині, зокрема й П. Филиповича. Але, незважаючи на деякі вимушені пристосування до ідеологічних запитів, вагомим явищем у науці залишилися його наукові роздуми, поєднані з чуттям і уявою поета та бажанням індивідуального самовислову. Особливості українського письменства, специфічно “наші” проблеми він завжди співвідносив з тенденціями світового художнього розвитку, з літературною атмосферою доби. Орієнтація на порівняльний метод, який застосовував П. Филипович, переконливо доводила: за його допомогою можна по-новому розкрити національні надбання, позбутися провінційності, долучитися до загальнолюдського мистецького контексту.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Айзеншток И. Изучение новой украинской литературы // *Путь просвещения*. – 1922. – №6. – С. 135-162.
2. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – Київ: Либідь, 1999. – 405 с.
3. В Інституті Т. Шевченка. Робота кабінетів // *Літературний архів*. – 1930. – Кн. III–VI. – С. 371-377.
4. Василенко В. О. Кобилянська “Земля”. Повесть зі вступною статтею П. Филиповича. “Книгоспілка”, 1926 р. // *Життя й революція*. – 1926. – №9. – С. 121-123.
5. Веселовский А. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – 404 с.
6. Гординський Я. Літературна критика підсовєтської України. – Львів, 1938. – 125 с.
7. Гречак С. Щоб давнє слово на чатах стало // *Филипович П.* Літературно-критичні статті. – Київ: Дніпро, 1991. – С. 3-16.
8. Державин В. Великий поет-мислитель // *Филипович П.* Поезії. – Мюнхен: Інститут літературознавства при Українському Вільному Університеті, 1957. – С. 15-27.
9. Кареев Н. Литературная эволюция на Западе. – Воронеж, 1886. – 343 с.
10. Копержинський К. П. Филипович. З новітнього українського письменства. Історично-літературні статті. – Вид-во “Культура”, “Київ-Друк”, 1929 // *Україна*. – 1929. – Травень-червень. – С. 148-150.
11. Копержинський К. Українське літературознавство. Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році // *Україна*. – 1926. – №3. – С. 152-159.
12. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття, 1917–1927. – Київ, 1929. – 34 с.
13. Костенко Н. “Врятує вроду і себе людина” // *Филипович П.* Поезії / Вступ. ст. і прим. Н. Костенко. – Київ: Рад. письм., 1989. – С. 5-45.
14. Костюк Г. Українське наукове літературознавство в перше повоєнне п'ятнадцятиліття // *Збірник* на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1962. – Т. CLXXXIII. – С. 185-216.
15. Літературознавча робота в Києві // *Літературний архів*. – 1930. – Кн. I–II. – С. 335.
16. М. Т. Ів. Франко. Смерть Каїна. Вст. стаття П. Филиповича. “Слово”, Київ, 1924 // *Більшовик*. – 1925. – №259. – С. 4.
17. Марковський М. Творчість О. Кобилянської в освітленні сучасної критики // *Україна*. – 1928. – Кн. 3. – С. 163-167.
18. Миронець І. Проф. П. Филипович. “З новітнього українського письменства”, історично-літературні статті. Вид. “Культура”, 1929 // *Пролетарська правда*. – 1929. – 7 квітня. – №80.
19. Могилянський М. Смерть Каїна. Вид-во “Слово”, Київ, 1924 р. // *Нова громада*. – 1925. – №7. – С. 36.
20. Могилянський М. Шевченко та його доба. –36. перший, за редакцією С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. –Державне видавництво України. Київ, 1925 // *Нова громада*. – 1925. – №8. – С. 32.
21. Наєнко М. Наука про літературу в Київському університеті: історико-літературний аспект // *Слово і Час*. – 1998. – №1. – С. 72-83.
22. Наєнко М. Науковий метод і “практичне” літературознавство Павла Филиповича // *Павло Филипович і неокласики в історії української літератури 20–30-х років: 36 тез доповідей і повідомлень міжвуз. конференції, присвяч. 100-річчю з дня народження письменника*. – Черкаси, 1991. – С. 3-4.
23. Наєнко М. Історія українського літературознавства. – Київ: Академія, 2001. – 312 с.
24. Осмачка Т. Павло Филипович // *Хроніка-2000*. – Київ, 2001. – Вип. 45-46. – С. 498-508.
25. Перетц В. Из лекций по методологии русской литературы. История изучений. Методы. Источники. – Київ, 1914. – 496 с.
26. Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури // *Записки Українського наукового товариства в Києві*. – 1908. – Кн. 1. – С. 16-24.
27. Поліщук В. Мій Филипович. – Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2015. – 170 с.
28. Поліщук Я. Школа Володимира Перетца // *Література* як геокультурний проект. – Київ: Академвидав, 2008. – С. 62-65.

29. *Травень* О. Проф. П. Филипович. З новітнього українського письменства. Історично-літературні статті. В-во "Культура" Держтресту "Київ-Друк". 1929 // *Критика*. – 1929. – №7-8. – С. 200-203.
30. *Филипович* П. До студіювання Шевченка // *Нова громада*. – 1924. – №20-21. – С 4-5.
31. *Филипович* П. З новітнього українського письменства: історично-літературні статті. – Київ: Культура, 1929. – 168 с.
32. *Филипович* П. Літературно-критичні статті. – Київ: Дніпро, 1991. – 270 с.
33. *Филипович* П. Літературознавчі студії. Компаративістика / Упоряд., авт. передмови і приміток В. Поліщук. – Черкаси: Брама-Україна, 2008. – 644 с.
34. *Филипович* П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси: Брама, 2002. – 219 с.
35. *Филипович* П. В. И. Маслов. Начальный период байронизма в России. Критико-библиографический очерк. Киев 1915 г. // *Вестник Европы*. – 1915. – Сентябрь. – С. 392-394.
36. *Филипович* П. Жизнь и творчество Е. А. Баратынского. – К., 1917. – 220 с.
37. *Штогрин* Д. Володимир Перетц // *125 років* київської української академічної традиції 1861–1986 / За ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк, 1993. – С. 341-359.
38. *Щупак* С. Формалізм на службі в українських буржуазних та дрібнобуржуазних еkleктиків // *Критика*. – 1931. – №10. – С. 31-49.
39. *Якубовський* Ф. "Небезпека формалізму" // *Критика*. – 1929. – № 9. – С. 8-28.
40. *Якубовський* Б. Франко. Смерть Каїна, Вступна стаття П. Филиповича. – Вид. "Слово". – Київ, 1924 // *Червоний шлях*. – 1924. – №11-12. – С. 302-304.

Отримано 8 червня 2016 р.

м.Київ

